

בין מסורת דתית למודרנה חינוך לאזרחות בחמ"ד

יצחק גייגר

הופעת המודרנה הציבה את היהודים בפני התמודדות עם ערכיה ואמונותיה, ועם השלכות הפיתוחים הטכנולוגיים והמחקר המדעי. להתמודדות זו היו גם השלכות חינוכיות וביניהן, החל מהמאה התשע-עשרה, שילוב לימודי חול לצד לימודי קודש ופתיחת מוסדות חינוך לבנות. לימודי החול כללו אז חשבון, טבע, שפת המדינה או שפת התרבות, היסטוריה וספרות. במאה העשרים נוסף בהדרגה מקצוע נוסף – אזרחות. במדינת ישראל נוסף מקצוע זה רק אחרי הקמת המדינה ואופיו השתנה במהלך השנים.

המודרנה, מאז הופעתה בראשית העת החדשה, אתגרה את המסורת. על כן, השואפים לשמור על המסורת פיתחו אסטרטגיות שונות של התמודדות עם המודרנה.¹

במאמר זה נבחן אילו אסטרטגיות של התמודדות בין מסורת למודרנה ננקטו על ידי ראשי החינוך הדתי בהוראת מקצוע האזרחות, שהוא מקצוע הוראה מודרני, ועד כמה הן תורמות הן לשימור המסורת הן להשגת יעדיו של מקצוע האזרחות. במאמר זה נסתפק בניתוח תכניות הלימודים באזרחות, הן מכיוון שהן מציבות את החזון המערכתי והן בגלל מיעוט עבודות מחקר הבוחנות את הנעשה בשטח, במוסד החינוכי ובכתת הלימוד.

1 פיטר ברגר מיינן לארבע את אסטרטגיות התגובה של הדת למודרנה (Berger, 1992), אלא שמיונו הולם בעיקר את תגובת הדת הנוצרית למודרנה ומתבססת על תזת החילון, שלפיה העמקת המודרנה משמעה החלשת הדת. חוקרים אחרים מיינו באופן שונה את אסטרטגיות התגובה של היהדות, כשהצעה הראשונה היא זו של ישעיהו צ' ליבמן ואליעזר דון יחיא (Liebman & Don-Yehiya, 1983).

בסוף המאמר נציע שינוי באסטרטגיית ההתמודדות עם המודרנה במקצוע האזרחות.

חינוך לאזרחות כחינוך מודרני

עד לעת החדשה היה מעמד התושב ביחס לשלטון מעמד של נתין.² כנתין הוא לא היה זכאי ליטול חלק בקבלת ההחלטות במדינה, והיה כפוף לכל ההחלטות שהשלטון החליט גם אם אלו שירתו את טובת השלטון וטובת מקורביו או את טובתה של קבוצה נבחרת שהוא חפץ ביקרה. גם בעת החדשה התייחסו במדינות רבות לתושב כאל נתין, וכך רווח עד היום בעשרות ממדינות העולם, שבהן הונהג חינוך לנתינות המבקש להצדיק את שלילת זכאות התושב ליטול חלק בקבלת ההחלטות במדינה, להצדיק את חובתו לציית לכל החלטות השלטון ולאמץ את ערכי היסוד שהשלטון היה מעוניין בו.³ החינוך לנתינות עד לעת החדשה היה בעיקרו בלתי פורמלי, כשבעת החדשה הונהג במאה העשרים גם חינוך פורמלי לנתינות בעיקר במדינות טוטליטריות.

התפתחותן של הדמוקרטיות הליברליות המודרניות ושל מדינות הלאום במאות השמונה-עשרה עד העשרים הפכו את התושב ליחידת היסוד של המדינה המודרנית, הרחיבו את זכות ההצבעה וההשתתפות הפוליטית לכלל התושבים הבוגרים והגבילו את כוחו של השלטון לפעול רק למען טובת כלל תושבי המדינה תוך הגנה מרבית על חירויותיהם וזכאותם ליחס שוויוני. בכך הפכו תושבי המדינה מנתינים לאזרחים ונוצר הצורך לפתח חינוך לאזרחות (חינוך אזרחי).⁴

האזרחות מעניקה, במושגיו של מרשל (Marshall, 1977, 1981), זכויות אזרחיות המאפשרות לו להביע את דעתו ולהתנהל במרחב הציבורי, וזכויות

2 מעמד הנתינות הולם את דפוסי היחסים הפיאודליים, מונרכים וטירנים בין תושבים לשליטים לפי המיון של דרך היטר (Heater, 2004).

3 לדיון קצר על הגות מדינית ראויה לחינוך לנתינות מהעת העתיקה עד לעידן המודרני, ראו וורמן, 2013, עמ' 39–40. נציין כי כשם שאין מבחינים היום בין תושב במדינה דמוקרטית שהוא אזרח ובין תושב במדינה לא דמוקרטית שהוא נתין, ואת שניהם מכנים "אזרח" (ראו למשל היטר (לעיל הערה 1), כך גם ספרות המחקר העוסקת בחינוך לאזרחות משייכת את החינוך לנתינות לחינוך לאזרחות).

4 המונחים "חינוך לאזרחות" ו"חינוך אזרחי" מצויים בשיח המחקרי ולעתים קרובות בשימוש זהה. במאמר זה נעדיף את המונח "חינוך לאזרחות", שכן לעתים משתמשים במונח "חינוך אזרחי" לציון מרכיב מהחינוך לאזרחות.

פוליטיות המאפשרות לו להתמודד על תפקידים המאפשרים לו ליטול חלק בקבלת ההחלטות במדינה. במדינות סוציאל-דמוקרטיות המקדמות מערכת רווחה מפותחת מעניקה האזרחות גם זכויות חברתיות, שלדעתו של מרשל גם הן חלק בלתי נפרד מהזכויות שהאזרחות אמורה להעניק, אך מדינות הנוקטות בגישה כלכלית-חברתית ליברלית מדגישות רק את הזכויות האזרחיות והפוליטיות (איכילוב, 2001).

מושג האזרחות מעורר שאלות, כגון: מי זכאי לקבל מעמד של אזרח? מה הן גבולות הפעילות האזרחית (מישורים פוליטי ומדינתי בלבד או גם מישורים חברתיים ועל-מדינתיים)? מהי הזיקה הרצויה בין האזרחות ללאומיות ולמדינת הלאום ובין האזרח לשאר תושבי המדינה? (אבנון, 2006; איכילוב, 2001).

חילוקי הדעות על אודות מושג האזרחות באים לידי ביטוי גם בחילוקי הדעות על אודות מהות החינוך לאזרחות והדרך הראויה להשגת תכליתו (לדוגמאות, ראו: ברק ועופרים, 2009; מצר ורוזן, 2009). בעולם התפתחו שתי גישות עיקריות לחינוך לאזרחות: גישה צרה – היא הגישה המסורתית, וגישה מרחיבה – הקונה לה תמיכה גוברת בקרב אנשי אקדמיה ואנשי חינוך.

הגישה הצרה של החינוך לאזרחות מתמקדת בהוראת מקצוע האזרחות המספק ידע בסיסי על רשויות השלטון, על תפקידיהן, על סמכויותיהן ועל המגבלות המוטלות עליהן (ברק ועופרים, 2009). ידע זה אמור לסייע לתלמיד להבין כיצד הוא יכול להשפיע על קבלת ההחלטות במדינה, להכיר את הגבולות שאין רשויות המדינה זכאיות לחצותן (כמו פגיעה לא נחוצה ולא מידתית בזכויות האדם והאזרח ובערכי היסוד הבסיסיים המשותפים) ולחזק אצלו את הנכונות לציות לחוק. הגישה המרחיבה של החינוך לאזרחות, לעומת זאת, סבורה שאין די באלו וצריך להרחיב את יעדיו לתחומים נוספים, כמו יצירת מודעות להיבטים הפוליטיים שבחיי היום-יום, עידוד התלמידים להשתתף ולהיות פעילים במסגרות פוליטיות ובקהילה, וכן הכרת קונפליקטים חברתיים ונכונות להשתתף ולהיות פעילים במסגרתם ועוד. רעיונות המזוהים עם הגישה המרחיבה הם "אוריינות פוליטית" (political literacy) ו"חינוך ביקורתי" (איכילוב, 2001; ברק ועופרים, 2009; מצר ורוזן, 2009).

מראשית שנות התשעים של המאה העשרים גבר העניין הבין-לאומי בחינוך לאזרחות על רקע התפוררות הגוש המזרחי-הקומוניסטי שגרר מעברים ממשטר טוטליטרי למשטר דמוקרטי בחלק ממדינות הגוש. ההתעניינות בחינוך לאזרחות

גברה גם בגלל האמונה שניתן בעזרתה להתמודד עם ארבעת האתגרים הבאים (מבוסס על אבנון, 2013; איכילוב, 2001; מצר ורוזן, 2009):

- אתגור מדינת הלאום (תהליכי גלובליזציה, התחזקות מוסדות פוליטיים על-מדינתיים, הגירה בין מדינות המצמצמת את ההומוגניות היחסית של האוכלוסייה ושבירת מחסומי זמן ומרחב על ידי אמצעי התקשורת והטכנולוגיה החדשים);
- היחלשות הלכידות בין האזרחים (תחושת אבדן "היחד החברתי" ואמונה ב"טוב משותף", היחלשות מדינת הרווחה, היחלשות המחויבות לערכים ולאידאולוגיות בגין תפיסות רלטיביסטיות פוסט-מודרניות המערערות על כל סדר חברתי ועל כל המאחד והמשותף לבני החברה);
- העלאת סוגיות חדשות על סדר היום המדינתי והעולמי (כמו איכות הסביבה, סוגיות אתיות בעקבות הפיתוח הרפואי והביו-טכנולוגי);
- התפתחויות שחלו בעשורים האחרונים של המאה ה-20 בכיוונים שונים ביחס לעצם מושג האזרחות.

האמונה – שטרם גובתה מחקרית – שהחינוך לאזרחות הוא מכשיר חינוכי מרכזי יעיל בהתמודדות עם התפתחויות אלו חיזקה את התמיכה בגישה המרחיבה המוצגת על ידי תומכיה כיחידה המסוגלת להעניק מענה משמעותי לאתגרים החינוכיים החדשים.

בדיוננו להלן נבחן מרכיב אחד של החינוך לאזרחות: הוראת מקצוע האזרחות, מקצוע המהווה תחום ידע מוגדר ומובנה שהוא חלק ממקצועות החובה של בוגר מערכת החינוך.

מקצוע האזרחות במדינת ישראל

עיון בשיח האקדמי והחינוכי וכן במסמכים מרכזיים של משרד החינוך מלמד על נטייה מובהקת להרחבה מתמדת של מקצוע האזרחות. היבט אחד של ההרחבה הוא היקף החומר הנלמד: בעוד שבשנים הראשונות של המדינה נלווה מקצוע האזרחות למקצוע היסטוריה ביחס של 1:2 (בערך) כמקצוע חובה בחטיבה העליונה לכלל התלמידים, שכונה "ידע העם והמדינה", הרי שבמחצית השנייה של שנות השבעים של המאה העשרים מקצוע האזרחות הפך במסלול העיוני למקצוע חובה עצמאי בהיקף של יחידת לימוד אחת, ובשנת תשס"ה אף התרחב להיקף של שתי יחידות לימוד לכלל התלמידים. כן נוספה מגמת אזרחות למגמות הבחירה שתלמיד חייב להיבחן באחת מהן. היבט שני של ההרחבה הוא

היקף התלמידים הלומדים את המקצוע, מלימוד חד-שנתי בחטיבה העליונה ובכיתה ז' בחלק מחטיבות הביניים ללימוד דו-שנתי בחטיבה העליונה ובכיתה ט' ברוב חטיבות הביניים (גייגר, 2009; טסלר, 2005).

הרחבה זו הושפעה מהשיח האקדמי והחינוכי בעולם, שיח שהגישה המרחיבה שבו נוטה להיות הגמונית, ומגילויים של עמדות אנטי-דמוקרטיות בחברה הישראלית ובקרב תלמידים, גילויים שמשרד החינוך ביקש להתמודד עמם באמצעות החינוך לאזרחות ומקצוע האזרחות (איכילוב, 2001). לכן, מאז שנת הלימודים תשס"א (2000–2001) עיקר ההרחבה במקצוע האזרחות היא העמקה ביסודות הדמוקרטיה שהפכה ללב הוראת המקצוע, במקום הידע הבסיסי על רשויות השלטון שהיה מרכז הוראת המקצוע עד להרחבה. לכך התלוו שינוים בדרכי הוראה שנועדו לעודד את התלמיד לחשיבה ולהבנה של החומר הנלמד, נוסף על רכישת הידע הנחוץ (זהר, 2013), ולא להסתפק בהשתתפות פוליטית סבילה (הסתפקות בהצבעה בבחירות), אלא לחתור להשתתפות פוליטית פעילה במדינה (גייגר, 2009; טסלר, 2005). העיסוק ביסודות הדמוקרטיה, ביניהם פלורליזם, סובלנות, זכויות אדם ואזרח, זכויות חברתיות וזכויות מייעוטים שינה את היחס למקצוע האזרחות הנתפס במאה העשרים ואחת – שלא בצדק (!) – כמקצוע לימודי יחיד שעוסקים בו במובהק בערכים (וינשטוק, 2013)⁵ וזימן למורי המקצוע הזדמנויות רבות לעסוק בניתוח האקטואליה לאור הערכים והידע התאורטי שרכשו בשיעורי המקצוע (כהן, 2013).

מאז שנות השמונים של המאה העשרים הציבו קברניטי מערכת החינוך כיעד מועדף גם את מיתון המתחים בין הקבוצות המגוונות במדינה (אתניות, לאומיות, דתיות, תרבותיות, עדתיות ופוליטיות) ויצירת תודעה של אזרחות משותפת. גולת הכותרת בניסיון לקדם יעד זה היה הניסיון – שלא צלח עד כה – להנהיג חובת לימודי ליבה (או: לימודי יסוד) אחידים בכל מגזרי החינוך כולל בחינוך החרדי (אבישי ורוטנברג, 2012). גם על כתפי מקצוע האזרחות הוטלה משימת מיתון המתחים בין קבוצות שונות בחברה⁶ על ידי חינוך לערכים מוסכמים ומשותפים

5 לערכים במקצועות לימוד נוספים במערכת החינוך הישראלית, ראו קראוס, מור ונגר, 2014.

6 העדפנו להתייחס למתחים בין קבוצות שונות בחברה ולא למינוח "שסע", המצוי בשימוש בהוראת מקצוע האזרחות, שבעצמו נוטה להגביר את המתחים בחברה ולא רק לתאר אותם (קזיל, 2013).

ויצירת שפה אזרחית הגוברת על לשונות הקבוצות השונות במדינה (אבנון, 2013; גייגר, 2009; טסלר, 2005; פינסון, 2006). כדי להשיג מטרה זו החליט משרד החינוך לבטל תכניות לימודים נפרדות של מגזרי החינוך השונים (פרט לזה העצמאי [חרדי]) ושל המסלולים הטכנולוגיים⁷ וליצור תכניות לימודים אחדות לכל המגזרים בחינוך היסודי ובחטיבה העליונה (משרד החינוך, 1994 [2002]; משרד החינוך, 2003).⁸ בלשונן של אורית איכילוב ועידית ליבנה: "תכנית הלימודים המשותפת [לכל המגזרים] נתפסת במידה רבה כמנגנון המגשר על פני שסעים, ומסגל תלמידים לקבל את השונה מהם ולהתייחס אליו בסובלנות ובכבוד" (איכילוב וליבנה, 2002, עמ' 22). בכך היה מקצוע האזרחות למקצוע חובה המשותף לכלל מגזרי החינוך, פרט למגזר החינוך העצמאי.

גם בחמ"ד היו מי שתמכו בהאחדת תכניות הלימוד מתוך תקווה שאכן האחדה תסייע במיתון מתחים בחברה וביצירת תודעה של אזרחות משותפת (מלמד-כהן, 1999), ומתוך אמונה שהחברים הדתיים בגופים המעצבים את תכניות הלימודים ואת ספרי הלימוד ישפיעו על תוכנם ויצליחו לשלב מקורות יהודיים בהוראת המקצוע. כן האמינו שמורים יצליחו בכוחות עצמם להתמודד עם אתגרי הייחודיים של החמ"ד (אלפרסון, 2008). אך כפי שיתברר בהמשך, השפעת החברים הדתיים בגופים מעצבי תכניות לימודים וספרי לימוד הייתה מוגבלת, ולא מנעה את עיצובם באופן בעייתי ביותר לכלל תלמידי ישראל ותלמידי החמ"ד בפרט.

אך הניסיון למתן מתחים בין קבוצות בחברה באמצעות תכנית לימודים אחידה המנסה ליצור שפה אזרחית הוביל דווקא להרחבת מתחים, כשמקצוע האזרחות עצמו הפך לאחד מגורמי המתחים (תמיר, 2013). התברר כי השפה האזרחית בישראל דלה מכדי לעמוד באתגר שהוצב בפניה (אבנון, 2006), וכי חילוקי הדעות בחברה על טיבה של האזרחות הקשו על גיבוש תפיסה משותפת

7 על אף שתכנית לימודים מעורכנת למסלולים הטכנולוגיים (משרד החינוך, 1990) התקבלה רק ארבע שנים לפני פרסום תכנית הלימודים המשותפת באזרחות (לדיון על מקצוע האזרחות בחינוך הטכנולוגי, ראו איכילוב וליבנה, 2002) ועל אף שלא נערכו בתכנית המשותפת המתאימות לתלמידי החינוך הטכנולוגי (איכילוב וליבנה, 2005).

8 אך לא בחטיבת הביניים, שם קיימת תכנית משותפת רק לבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים-דתיים (משרד החינוך, 1990). תכנית הלימודים לבתי הספר הערבים היא שונה (משרד החינוך, 1993). לניתוח משווה בין תכניות לימודים אלו מנקודת מבט של תכנית ליבנה, ראו גייגר, ברגות וכהן, 2012.

של אזרחות שתבוא לידי ביטוי בהוראת מקצוע האזרחות (Ichilov, 2003). יתר על כן, תכנית הלימודים באזרחות בחטיבה העליונה וספר הלימוד הדומיננטי בה "להיות אזרחים בישראל" (אדן, אשכנזי ואלפרסון, 2000), נתפסו ככופים על כלל מערכת החינוך את ערכי האליטה הציונית-אשכנזית-חילונית-ליברלית⁹ וכמטפחים דמוקרטיה ליברלית-אינדיבידואליסטית כדמוקרטיה לגיטימית יחידה (גייגר, 2009; וורמן, 2013; פינסון, 2006; Polisar, 2001).¹⁰ הביקורת על תכנית הלימודים, שהגיעה לזירה הפוליטית והציבורית ב-2009, הובילה אמנם לתיקונים מסוימים בחטיבה העליונה (משרד החינוך, 2011) ולהכנת מהדורה מתוקנת ומעודכנת של ספר לימוד "להיות אזרחים בישראל" (אשכנזי, אלפרסון, דובי ושרקמן, 2016), אך שני צעדים אלו לא הצליחו לצמצם את המתחים בחברה ואת המחלוקת על אודות מקצוע זה.¹¹ ואולי צודקת יולי תמיר במסקנתה כי "לחינוך לאזרחות יש כוח איחוי מוגבל ביותר" (תמיר, 2013, עמ' 289), וכי "בעת שהיציבות החברתית מתחילה להתמוסס, מתחים חברתיים מתחילים לצוף, והאמון בממשלה ובמוסדות החברתיים, כולל בבתי הספר, מצוי בתהליך שחיקה מואץ, דהיינו כאשר החינוך לאזרחות חיוני במיוחד – דווקא אז הוא מאבד מאמינותו ומהאפקטיביות שלו" (שם, 240).

לאחר סקירתנו את עיקרי ההתפתחויות והמאפיינים של הוראת האזרחות בישראל נפנה עתה לדיון על החינוך לאזרחות במדינת ישראל כחלק מהתמודדות החמ"ד עם המודרנה.

החינוך לאזרחות בחמ"ד – האמנם שומר מסורת מול אתגר המודרנה?

במדינת ישראל מאופיין החמ"ד בשילוב לימודי החול בתכנית הלימודים הבית ספרית מתוך הבנת חשיבותם להשתלבות התלמיד בחברה הישראלית

9 במקום אחר טענו שספר הלימוד "להיות אזרחים בישראל" משקף עמדה פוליטית של האגף ה"יוני" בציבור היהודי ומתעלם מחלק מטענות האגף ה"נצי" (גייגר, 2009). הקשר בין העמדה הפוליטית בסוגיית השליטה הישראלית על יהודה, שומרון ורצועת עזה – "כיבוש" הגדה המערבית, בלשון השמאל הפוליטי, לצורך בחיזוק הוראת האזרחות, עולה בבירור בחלק מהספרות העוסקת בתחום. ראו למשל מיכאלי, 2013.

10 ביקורת זו נכונה, במידה זו או אחרת, גם לספרי לימוד נוספים (דיסקין, 2011; שחר, 2013) שטרם נותחו במחקר. בניגוד לספר הלימוד "להיות אזרחים בישראל", ספרים אלו לא תורגמו לערבית, ולכן אינם יכולים לשמש את התלמידים במערכת החינוך הערבית והדרוזית, שהם כעשרים אחוזים מסך התלמידים.

11 המחלוקת זו, ראו למשל אודם, 2016; ברק, 2013; גרשוני, 2015; מלאך, 2016.

ובכלכלה. מטרות אלו הן יעדיו אף של מקצוע האזרחות, שאף נתפס גם כמכשיר להשתלבות התלמיד בתהליכי קבלת ההחלטות במסגרות הפוליטיות השונות. כאמור לעיל, החינוך לאזרחות הוא אחד מחידושי העת החדשה והוא מושפע מערכים והנחות יסוד מודרניים העוברים תמורות במהלך השנים. מאליה מתעוררת השאלה בדבר היחס הראוי של החמ"ד לחינוך לאזרחות, הן בשל עצם היותו תחום שהוא לא עסק בו בעבר הן בשל פערים (שיוזכרו להלן) בין הערכים והנחות היסוד של היהדות לאלו של החינוך לאזרחות במיוחד לפי הגישה המרחיבה של החינוך לאזרחות. שאלה זו מתחזקת ביתר שאת כאשר מדובר בחינוך לאזרחות במדינת ישראל שהיא מדינה יהודית ריבונית.

החינוך לאזרחות בחינוך הדתי נדרש להתייחס לסוגיות שונות כחלק מהמתח בין מסורת למודרנה. חלקן נוגעות למציאות, כגון מתן לגיטימציה למדינה יהודית שאינה מחויבת לתורה ולמצוות, מתן לגיטימציה לרשויות שלטון שרוב העומדים בראשן אינם מחויבים לתורה ולמצוות, ציות לחוק ולהוראה שלטונית הנוגדים הלכה ומעמדם של מי שאינם יהודים במדינת לאום יהודית. סוגיות נוספות נוגעות לחזון, לדמותה של המדינה כשורב אוכלוסייתה תהיה דתית או חרדית.¹² בחינת מכלול סוגיות אלו מנקודת מבט דתית מחייבת שימוש בלשון דתית, בשיח דתי ובמקורות תורניים בני סמכא.

המודעות לאתגרים הייחודיים של החינוך לאזרחות בחמ"ד עמדו בפני מחברי תכנית הלימודים במשרד החינוך שהחליטו בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים על תכניות לימודים דומות, אך עם דגשים שונים. בהצעה לתכנית הלימודים לכיתה ז' (משרד החינוך, 1967) בין מטרות הידע וההבנה בחינוך הדתי נמנו גם הסעיפים האלה (שם, עמ' 19):

- א. התלמיד ידע ויבין את התפיסה ההלכתית של 'מדינת ישראל' ושל 'אזרח במדינת ישראל', והיחסים ביניהם;
- ב. התלמיד ידע ויבין את הבסיס לתפיסת מדינת ישראל בתהליך הגאולה;
- ג. התלמיד ידע מבחר ממקורות ההלכה הנוגעים לפיתרון [כך!] בעיות השעה.

12 בשנים האחרונות מתפרסמות תחזיות דמוגרפיות על היווצרות רוב דתי-חרדי במדינת ישראל תוך שנות דור, ראו למשל סופר וביסטרוב, 2010.

ד. בתחום העמדות והערכים נקבע כי התלמיד "יתייחס בחיוב על [כך!] ערכי הדימוקראטיה [כך!] והלאום, ויקבע להם מקום בסולם הערכים שלו, על פי התורה" (שם, עמ' 20).

כעבור כעשור נכתב בתכנית לימודים לחטיבה העליונה (משרד החינוך, 1976) במטרות הידע וההבנה בחינוך הדתי, כי "התלמיד יכיר ויבין את הבעיות האקטואליות בהתחשב במקורות היהדות הקשורים בהן" (שם, 27), ובתחום העמדות "תחתור התכנית להביא את התלמיד" (שם, עמ' 28):

- לנכונות לתרום להקמת חברה ומדינה ברוח תורת ישראל;
- לנכונות למלא את החובות הנובעות ממשמעותה הדתית של מדינת ישראל;
- לנכונות לביקורת על תופעות שליליות בציבור, תוך הזדהות עם החברה והערכים הדתיים.

כן נקבע בתכנית זו שתלמידי החמ"ד ילמדו את נושא "דת, חברה ומדינה" במקום "בעיות יסוד במדיניות הכלכלית בישראל" שילמדו בחינוך הממלכתי. נמצאנו למדים שעל פי תכנית הלימודים הזו הייתה אמורה הוראת מקצוע האזרחות בחינוך הדתי להתבצע מתוך נקודת מבט דתית ותוך היכרות עם מקורות יהודיים-תורניים הנתפסים כמקורות מחייבים. אף ערכי הדמוקרטיה והלאום היו אמורים להישען על תשתית יהודית-תורנית שנתפסה כמחייבת את התלמידים הדתיים.

מנסחי תכניות לימודים אלו כעבור החמ"ד אימצו אפוא אסטרטגיה של התמודדות מול המודרנה שאותה יש מכנים "שחזור" (אחיטוב, 2000) ולעומתם יש מכנים "הרחבה והשתלטות" (Liebman & Don-Yehiya, 1983). לפי אסטרטגיה זו, הערכים המודרניים – הדמוקרטיים, במקרה שלנו – מתפרשים מחדש על ידי המסורת הדתית ומותאמים אליה, ולמעשה ה"שחזור" מאמץ את הערכים המודרניים לא כפי שהם, אלא אחרי שחלו בהם שינויים והתאמות, כלומר תוך הרחבת המסורת הדתית והשתלטותה על הערכים המודרניים.

אין לנו מחקר שדה הבוחנים את מידת היישום של אסטרטגיה זו להתמודדות של מקצוע האזרחות על המתח שבין מסורת למודרנה, אך שלושה שיקולים מובילים לסברה כי אסטרטגיה זו לא יושמה: ככל הידוע לנו לא חוברו ספרי לימוד ועזרי הוראה הולמים בהתאם לאסטרטגיה זו. הכשרת מורי האזרחות ופרחי ההוראה לחמ"ד לא הייתה שונה באופייה מזו של ההכשרה לחינוך הממלכתי, ובבחינות הבגרות, שהן בחינות מעצבות הוראה, לא היו שאלות ברוח אסטרטגיה זו. נוסף, כי ספר לימוד בנושא "דת, חברה ומדינה" יצא לאור רק

כעבור כעשור מגיבוש תכנית הלימודים (רגב, מאיר ושמש, 1987), ושלוש שנים לאחר צאתו חדל לימוד נושא זה להיות נושא חובה בחינוך הדתי והפך לנושא בחירה בחינוך היהודי (משרד החינוך, 1994 [2002]).

אף על פי כן, המתח בין ערכי המסורת הדתית ובין המודרנה בהוראת האזרחות כמעט שלא הורגש בגלל שוליות המקצוע בכלל מערכת החינוך ובעיקר מכיוון שהוראת אזרחות התמקדה בהיכרות עם רשויות השלטון ומיעטה לעסוק בערכים. נוסף, שבשנים שבהן הונהגה תכנית הלימודים מ-1976 לא נתפס המתח בין ערכי היהדות לדמוקרטיה כחמור בעיני המורים לאזרחות בכלל והמורים בחמ"ד בפרט (קניאל, 1985).

כאמור, הניסיון לתרום למיתון המתחים בחברה הישראלית באמצעות מקצוע האזרחות לווה בהחלטה לבטל את תכניות הלימוד השונות של מגזרי החינוך השונות (פרט לזו של המגזר החרדי) ובהמתן בתכנית לימודים אחידה. בכך חדלו האתגרים הייחודיים של החמ"ד (וגם של החינוך הממלכתי, הערבי והדרוזי) לבוא לידי ביטוי בתכניות הלימודים באזרחות, אך למעשה גם בספרי הלימוד המאושרים, ברוב השתלמויות המורים, ברוב מסלולי הכשרת המורים ובבחינות מעצבות הוראה (בחינות בגרות ובחינות מפמ"ר לכיתה ט'). ממילא מובן שהיכולת של המורה בכיתה להתמודד בכוחות עצמו עם האתגרים הייחודיים של החמ"ד נחלש, במיוחד בשל הנטייה בחלק ממוסדות החמ"ד להקצות להוראת המקצוע פחות שעות מהנדרש לפי הנחיות משרד החינוך (Ichilov, 2004, 2005). שינוי זה התרחש דווקא בתקופה שבה גברה הנטייה לגישה מרחיבה להוראת האזרחות, הוראה המדגישה ערכים, והתפיסה שהמתח בין ערכי היהדות לדמוקרטיה הם משמעותיים ביותר.

בעקבות הביקורת הפוליטית והציבורית מ-2009 על האופי החילוני-ליברלי של מקצוע האזרחות מאז שנת הלימודים תשס"א (2000–2001) נקט הפיקוח על הוראת היסטוריה ואזרחות בחינוך הדתי בשנים 2010–2014 מספר צעדים שנועדו לאפשר לחמ"ד להתמודד עם אתגרי הייחודיים. בשנים 2010–2012 ארגן הפיקוח על הוראת היסטוריה ואזרחות בחינוך הדתי¹³ שלושה כנסים

13 בשנים האחרונות הוגדר התפקיד כמפמ"ר היסטוריה ומדריכה ארצית לאזרחות. שינוי זה מבטא את גישת ההאחדה של תכנית הלימודים באזרחות תחת האחראיות של מפמ"ר אחד בלבד. נציין, שגם במקצועות נוספים שאין בהם תכנית לימודים ייחודית לחינוך הדתי נציג החינוך הדתי מוגדר כמדריך ארצי.

שנתיים שנועדו לעסוק באתגרים אלו.¹⁴ ב-2012 הוציא לאור עלון למורי האזרחות בחמ"ד בשם "אתחלתא" (הפיקוח על הוראת היסטוריה ואזרחות בחמ"ד, 2011) ובשנים 2012–2014 שיתף פעולה עם ארגון "יסודות"¹⁵ להפעלת אתר "חמ"ד של אזרחות". אך לשלוש פעולות אלו לא היה המשך וגם לא הייתה השפעה של ממש על הוראת המקצוע. נציין כי ראש המנהל לחינוך הדתי, הרב ד"ר אברהם ליפשיץ, קבע ב-2011 שמן הראוי שמדריכי המורים באזרחות יהיו דתיים כדי שהם יהיו מסוגלים להתמודד עם האתגרים הייחודיים של החמ"ד, קביעה הנוגדת את רוח מדיניות האחדה במקצוע האזרחות של משרד החינוך (ולמר, 2011).

משמעות הדבר היא שמאז שנת הלימודים תשס"א נקט החמ"ד בפועל במקצוע האזרחות באסטרטגיה של "מידור" ביחס למודרנה, אסטרטגיה שלפיה תחומים מסוימים מתנהלים לפי ערכים דתיים מסורתיים, ואילו תחומים אחרים, כגון מקצוע האזרחות, מתנהלים לפי ערכים מודרניים וחילוניים (Liebman & Don-Yehiya, 1983). אסטרטגיה זו מניחה שערכים חיצוניים ליהדות הם לפחות שווים ערך מבחינה מוסרית לערכים היהודיים. אסטרטגיית המידור שממילא רווחת בפועל בקרב תלמידי החמ"ד (שרמר, 1999) יכולה הייתה להתחזק מאז לאור ויתור החמ"ד – בניגוד לזו של החינוך העצמאי (החרדי) – על תכנית לימודים נפרדת במקצוע האזרחות.

חסרונותיה של אסטרטגיית המידור ליהדות, ליהודי הדתי ולחמ"ד הם רבים. אסטרטגיה זו מצמצמת את גבולות הגזרה של היהדות (רוזנברג [שג"ר], 2013), ובהקשר למקצוע האזרחות בחינוך הדתי מועבר לתלמיד מסר שלפיו אין ליהדות הדתית מה לומר בתחום זה.¹⁶ כן קשה לשמר מידור זה לאורך זמן וסופו שערכים חיצוניים ליהדות, כמו אינדיבידואליזם ושיח הזכויות, יחדרו לתחומים המתנהלים לפי ערכים דתיים מסורתיים. לא למוותר לציין, כי החדירה נוטה להיות חד-כיוונית, ואין (כמעט) חדירה של ערכים דתיים מסורתיים לתחומים

14 לסקירה של הכנס הראשון, ראו גייגר, 2010.

15 הארגון הוקם לאחר רצח רבין במטרה לחזק את הדמוקרטיה ואת ערכיה בציבור הדתי, בעיקר במערכת החינוך.

(מתוך אתר הארגון (http://www.yesodot.org.il/Heb/D1_Content/MenuID/881).

16 לחיבור המרכז דיונים ומקורות של רבני הציונות במגוון רחב של סוגיות הנידונות במקצוע האזרחות עם הפניה ביבליוגרפית תורנית ומחקרית, ראו גייגר, 2016.

המתנהלים לפי ערכים וחילוניים (Liebman & Don-Yehiya, 1983). מבחינה פסיכולוגית וחינוכית היא עלולה להוביל לשסעת (סכיוופרניה) (ספראי, 1999). ולא זו אף זו: מתברר שלא רק החינוך הדתי של התלמיד נפגע מהתעלמות מהאתגרים הייחודיים שלו, אלא גם החינוך הדמוקרטי נזוק מכך (גייגר, 2007; הלינגר, 2013, שפירא-רוזנברג, 2011).

כאמור, החינוך העצמאי (החרדי) לא נטל חלק בתהליך האחדה שעבר על מקצוע האזרחות במאה ה-21. לכן טרם נפנה לבחינת האפשרויות העומדות בפני מערכת החינוך הממלכתית-דתית נתבונן בדרך התמודדות החינוך העצמאי (חרדי) עם אתגר הוראת האזרחות. נעיר תחילה שתי הערות: האחת, שכלל הידוע לנו תחום זה טרם נדון במחקר האקדמי; השנייה, שחלק מהתלמידים במוסדות חרדיים לומדים במסגרת החמ"ד (דגן, 2006) לפי תכנית הלימודים האחדה.

עד שנת הלימודים תשס"ד הייתה הוראת אזרחות בחינוך העצמאי חלק ממקצוע "ידע העם והמדינה" ומתשס"ה הוא נלמד בנפרד (משרד החינוך, [ללא ציון שנה]).¹⁷ לפי נתונים שנמסרו לנו מהפיקוח על המקצועות העצמאיים במשרד החינוך, כ-3,000–3,500 תלמידים – בעיקר תלמידות – ניגשים לבחינת בגרות באזרחות לפי תכנית הלימודים של הפיקוח על המקצועות העצמאיים.¹⁸ הלימוד עצמו מתבסס על ספר לימוד שאינו מאושר רשמית על ידי משרד החינוך (הכהן אוסטרי, 2005 [2008]).¹⁹

תכנית הלימודים בחינוך העצמאי באזרחות מושפעת מתכנית הלימודים האחדה לשאר מערכות החינוך, אך בזיקה לסוגיות שנתפסו בעיניו כזקוקות להתייחסות מבחינה דתית:²⁰

17 תכנית הלימודים הנידונה להלן הורדה מאתר הפיקוח על המקצועות העצמאיים ב-11.5.2016. כיוון שלפי התכנית היא תיכנס לתוקף בשנת הלימודים תשע"ה ניתן לשער שהיא חוברת במהלך שנת הלימודים תשע"ד.

18 כל הנתונים נמסרו לי על ידי רבקה נחום, המדריכה הממונה על מקצועות היסטוריה ואזרחות בפיקוח על המקצועות העצמאיים, במייל מה-14.5.2015.

19 מסתבר כי מספר הלומדים בספר לימוד זה אינו מצדיק בעיני המחבר את הגשת הספר לאישור משרד החינוך בשל ההוצאות הגבוהות הכרוכות בכך והגבלות תוכן הצפויות בספר מאושר. מן הראוי להעיר שספר הלימוד מבוסס על המהדורה הראשונה של "להיות אזרחים בישראל".

20 בנספח נציג את סעיפי תכנית הלימודים ואת תתי-הסעיפים וסעיפי המשנה המבקשים דיון לאור האתגרים הייחודיים של החינוך לאזרחות.

- א. עמדות יסוד של היהדות: "עם ישראל – עם התורה", "חוקתו הנצחית של עם ישראל ואמנת היסוד שלו", "הציפייה התמידיה של עם ישראל", "מינויים ציבוריים בהשקפת היהדות" ו"המשפט האידאלי במדינה יהודית";
- ב. יחס למדינת ישראל, למוסדותיה ולחוקיה: "עמדת היהדות החרדית ביחסה למדינת ישראל", "יחסם של גדולי ישראל לדמוקרטיה", "עמדתה של היהדות החרדית על שיטת הבחירות בישראל", "יחס התורה למערכת המשפט החילונית", "חקיקה דתית ונחיצותה";
- ג. אינטרסים של החברה החרדית: "מסמך הסטטוס קוו", "חשש היהדות החרדית מפני חוקי היסוד", "התנגדות היהדות החרדית לאקטיביזם השיפוטי" ו"עצמאות החינוך החרדי";
- ד. ענייני דת: חוק השבות, "מעמדה של הדת היהודית במדינת ישראל" ומוסדות דתיים של המדינה (רבנות ראשית, רבנות מקומית, בתי דין רבניים ומועצות דתיות);
- ה. החברה החרדית.

הוה אומר, תכנית הלימודים בחינוך העצמאי (החרדי) קרובה לאסטרטגיה של "השלמה", אסטרטגיה המניחה קיומה של "זרות בין התפיסה המוסרית ההלכתית ובין התפיסה המוסרית הדמוקרטית, ועם זאת הוא מחפש דרכים לאשר הכרה חלקית במערכת הדמוקרטית, בעיקר על בסיס מוטיבציה חיצונית" (אחיטוב, 2000, עמ' 101).

מובן שהחמ"ד איננו מעוניין ערכית ומעשית לנקוט אסטרטגיה של השלמה. אף על פי כן מן הראוי לשאוב השראה מהחינוך העצמאי לגבי עצם הצורך לעסוק בהיבטים יהודיים בהוראת האזרחות ולגבי נושאים ראויים לעיסוק כזה.

הוראת האזרחות בחמ"ד – לאן?

החמ"ד נתון מראשית קיומו למחויבות כפולה: לעקרון הממלכתיות בחינוך ולחינוך דתי (דגן, 2006; טאוב, 2007). למחויבות זו ביטויים שונים שנדונו במחקר. כאן ענייננו באתגר שהתחדש בשני העשורים האחרונים: כיצד לשמור על עקרון הממלכתיות וגם על ערכי המסורת והדת בהוראת האזרחות? קשיים שונים עומדים בפני החמ"ד אם ברצונו לסגת ממדיניות המידור בהוראת האזרחות. ראשית, המדיניות העקרונית של משרד החינוך היא לאחד ככל הניתן תכניות לימודים ולצמצם את השונות בין מערכות החינוך השונות בתוכן (שם; שם). נוסף על כך, משרד החינוך, כולל אנשים בחמ"ד, ממשיך להאמין

בהכרח של תכנית לימודים אחידה באזרחות לקידום מטרות המקצוע ולצמצום מתחים בחברה הישראלית, על אף שחלפו עשור ומחצה מאז הפעלת תכנית הלימודים האחידה אין ראיות להשגת מטרות אלו, כולן או חלקן. יתר על כן, מאז שנות השמונים של המאה העשרים רבים מחברי האליטה החילונית-ליברלית מעריכים שהדמוקרטיה הישראלית בסכנה ושיחס הרוב היהודי כלפי המיעוט הערבי מחריף (מאוטר, 2008). על כן הם מנהלים מאבק ציבורי ותקשורתי קולני לעיצוב הוראת האזרחות בהתאם להשקפתם בכל מגזרי החינוך. לענייננו, החשוב הוא תפיסת המציאות של אנשים אלו ולא תפיסת המציאות העולה ממדרים בין-לאומיים, כמו מדד החופש העולמי (World the in Freedom), מדד חופש העיתונות (Press the of Freedom) ומדד הדמוקרטיה של כתב העת אקונומיסט, המעמידים את מדינת ישראל בשורה אחת עם המדינות הדמוקרטיות היציבות בעולם,²¹ ולא ממדד יחסי יהודים-ערבים בישראל המצביע על מגמות של יציבות ביחס היהודים לערבים, בניגוד לתפיסה הרווחת בציבור (סמוחה, 2015).

לא רק זאת. מאז שנות השמונים של המאה העשרים, ובמיוחד מאז רצח ראש הממשלה, יצחק רבין, בידי יהודי דתי-חרדי ב-1995, הציבור הדתי ומערכת החינוך שלו חשודים בעיני רבים מחברי האליטה החילונית-ליברלית באי-נאמנות לדמוקרטיה ובנטייה ללאומנות ולגזענות (מלמד-כהן, 1999). כדברי אשר כהן: "בעיקר מאז רצח רבין, הלכה והתבססה בשיח הציבורי לסוגיו השונים מערכת שלמה של הכללות גורפות וסטריאוטיפים, שציריה את הציונות הדתית באור שלילי ובעל פוטנציאל ממשי מסוכן לדמוקרטיה בישראל" (כהן, תש"ע. וראו גם שורק, 2004). גם החמ"ד וראשיו חשודים שאינם די דמוקרטיים (סרגוסי, 2013). גם כאן, החשוב לענייננו הוא תפיסת המציאות, ואין זה משנה שבפועל עמדות הציבור הציוני-דתי ביחס לדמוקרטיה אינן שונות באופן מהותי מאלו של כלל הציבור הישראלי (הרמן, בארי, כהן, לבל, מוזס ונוימן 2014).²² במצב זה, דרישה

21 להערכת חסר זו ביחס לשנת 2015, ראו הרמן, הלר, כהן ובובלי, 2015.

22 לא למותר להזכיר שסקרים העוסקים בדמוקרטיה מגדירים מראש את מושג הדמוקרטיה, הגדרה ערכית המשקפת עולם מסוימת, לא דווקא זו הרווחת בציבורים רחבים במדינת ישראל, כולל הציבור הציוני-דתי. השאלות הנשאלות בסקרים והערכת התשובות מושפעות לפיכך מההגדרה הראשונית לדמוקרטיה. זהו נתון שצריכים להתחשב בו בעיון ביקורתי בסקרים כאלו ובהערכתם. לביקורת הנוגעת להיבט זה במחקר המוזכר בטקסט,

של ראשי החמ"ד לנסיגה מאסטרטגיית המידור באמצעות החרגה מתכנית לימודים אחידה במקצוע האזרחות עלולה להיתפס כביטוי נוסף להיחלשות הדמוקרטיה הישראלית בכלל ובחינוך הדתי בפרט, ולהחמיר את הסכנה התמידית המרחפת מעל ראשו של החמ"ד, של ביטולו או לפחות לצמצום עצמאותו וסמכויותיו (דגן, 2006).²³

כפי שציינו לעיל, היו גורמים בחמ"ד שקיוו שהחינוך הדתי יוכל להשפיע על התכנים של הוראת האזרחות. לו השפעה זו הייתה משמעותית ניתן היה להניח שהאתגרים הייחודיים של החמ"ד היו זוכים למענה דרך תכנית הלימודים האחידה. אך הניסיון עם ספר הלימוד שהוציא לאור משרד החינוך, "להיות אזרחים בישראל" (אדן, אשכנזי ואלפרסון, 2000) מלמד שמידת ההשפעה של גורמים דתיים במשרד החינוך על הוראת האזרחות מוגבלת ביותר שכן התוצר הוא ספר שבו נמנע מהתלמידים – בניגוד לתכנית הלימודים – להיודע לדגמים דמוקרטיים ביחסי דת ומדינה פרט לדגם הפרדת הדת מהמדינה, ההנמקה היחידה לסובלנות הייתה שאין ערכים מוחלטים, ובחלק מהסוגיות השנויות במחלוקת בין חילוניים לדתיים לא הוצגה כלל העמדה של הדתיים, ועוד כהנה וכהנה. ביושר הודתה אחת המחברות, כי בפועל ההשפעה של החמ"ד על הוראת האזרחות הייתה מזערית (אלפרסון, 2008). יתר על כן, גם ניסיון השפעה זה נתקל בהתנגדות חילונית, כמו שילוב מקורות דתיים בהוראת האזרחות לכלל התלמידים, שכן לפי תפיסה רווחת בקרב הציבור החילוני המקורות של הדמוקרטיה הם חילוניים בלבד ובוודאי שאין להשתמש במקורות דתיים בספר לימוד המיועד גם למגזר הממלכתי כללי והמגזרים הערבי והדרוזי (גיגור, 2008).

ראו גיגור, 2015א. וראו תגובת עורכת המחקר (הרמן, 2015) ותגובתנו לדבריה (גיגור, 2015ב).

23 גם ועדת דברת (כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל, 2005) פעלה בכיוון זה כשהמליצה להכפיף מנהלית את החמ"ד למנכ"ל משרד החינוך ולא ישירות לשר, כפי שהוא היום, כפשרה בין חברי הוועדה שרצו לצמצם עוד יותר את האוטונומיה שלו ובין אלו שרצו לשמר אותה. לביקורת מתוך החינוך הדתי על מגמות אלו, ראו (אדלר, 2006; הדני, 2011).

מ-2011 ואילך, מונו שני יו"רים לוועדת מקצוע המזוהים עם הימין הדתי (פרופ' אשר כהן ואחריו ד"ר אסף מלאך);²⁴ התחוללו שינויים משמעותיים בתכנית הלימודים בגלל ביקורת שהגיעה בחלקה מאנשי חינוך ואקדמיה דתיים; ב-2016 יצאה לאור מהדורה מתוקנת ומעודכנת של ספר הלימוד "להיות אזרחים בישראל" על פי ייעוצו האקדמי של איש אקדמיה דתי (ד"ר אביעד בקשי); ומ-2015 עומד ראש מפלגה דתית ימנית בראש המשרד (שר החינוך נפתלי בנט). על אף שעיקר השפעת הדתיים מחוץ למערכת החינוך הייתה בעיקר בתחום הלאומי, ועל אף שתפקיד המפקח (מפמ"ר) על הוראת האזרחות היה כל השנים בידי אנשי החינוך הממלכתי, ואלו היוו תמיד רוב בוועדת מקצוע, התגברה ההתנגדות של חלקים מהציבור החילוני לניסיונות השפעה של אנשים דתיים על הוראת האזרחות עד כדי טענה ל"הדתה" של מערכת החינוך בכלל והוראת האזרחות בפרט (סקופ, 2016) ולדרישה להקמת זרם חינוך חילוני במעמד דומה לחמ"ד (קשתי, 2016).²⁵ בקרב חוגים אלו אף נטען שיש לשמר את הדגש על הנחלת ערכים אוניברסליים, שהם בעצם חילוניים-ליברליים, בהוראת האזרחות כמשקל נגד להוראה אינטנסיבית של ערכים פרטיקולריים בהוראת שאר מקצועות החובה במערכת החינוך (ברק, 2013). מובן שהתנגדות זו מכבידה על הניסיון להשפיע על הוראת האזרחות כך שהאתגרים הייחודיים של החמ"ד יזכו למענה בתכנית הלימודים המשותפת.

מענה מסוים לצורך של החמ"ד להתמודד עם האתגרים הייחודיים של תלמידיו במקצוע האזרחות יכול להינתן במסגרת מקצועות הקודש (תנ"ך, תורה שבעל פה, תלמוד ומחשבת ישראל). כיום הדבר לא נעשה, אך אפשר שלא נדרש הרבה לשם כך. לדוגמה, כשהתלמיד ילמד בשיעורי תורה על מינוי מלך בחומש דברים, ניתן לחשוף אותו לפירושו של הנצי"ב מוולוז'ין שעל פי התורה רשאי

24 גם יו"ר ועדת מקצוע בשנים 2009–2011 היה יהודי דתי, פרופ' ידידיה צ' שטרן, אך מינויו לא עורר התנגדות בציבור החילוני כיוון שהוא נתפס כליברל בהשקפת עולמו וכיהן כסגן נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה, מכון המקדם דמוקרטיה ליברלית.

25 סמינר אורנים אירח ב-7.4.2016 כנס של "הקואליציה לדמוקרטיה בחינוך ולאזרחות משותפת", בנושא: "הדתה בישראל: על התחזקות הדת ועל (היעדר) המענה לה". להזמנה ראו אתר ארגון "אנו", שהקואליציה הזו הפכה לחלק ממנו ב-2016:

http://www.anu.org.il/sites/default/files/userfiles/167_ff_i_file_3d5cd.pdf
נציין כי דרישה להקמת זרם חינוך חילוני במעמד דומה לחמ"ד אינה חדשה והיא הושמעה כבר מאמצע שנות התשעים (ראו טאוב, 2007).

העם לבחור לעצמו צורת משטר המתאימה לאופיו בתקופה מסוימת, ואת דברי הרב קוק שבהיעדר מלך מבית דוד שבות סמכויות השלטון לעם והוא יכול להעביין למי שהוא חפץ, כולל להנהגה משותפת ונבחרת, קרי, דמוקרטיה.²⁶ אך גם אם יינקט צעד זה עדיין תישאר אסטרטגיית המידור, ומקצוע האזרחות ימשיך להיתפס כמקצוע המחנך לערכים מודרניים הנוגדים את החינוך הדתי.

בשנים האחרונות ניכרת הרפיה מסוימת במדיניות ההאחדה הכפויה של תכנית הלימודים באזרחות. מאז שנת הלימודים תש"ע (2009–2010) מאפשר הפיקוח על הוראת האזרחות להמיר שלושים שעות (מתוך מאה ועשרים) הוראת אזרחות בכיתה ט', ביחידת העמקה אחת מתוך מגוון יחידות העמקה שהוכנו על ידי ארגונים שונים, או ביחידת העמקה שהוכנה על ידי צוות בית הספר ושאושרה על ידי הפיקוח (משרד החינוך, 2010). באותה שנה הופעלה גם הערכה חלופית בחטיבה העליונה, מטלת ביצוע, שבמסגרתה חוקרים צוותי תלמידים בעיה אזרחית, מגבשים פתרונות לבעיה ומנסים לקדם אחד מהם (משרד החינוך, 2008). לכאורה נפתח כאן הפתח להתמודד עם האתגרים הייחודיים של החמ"ד, וגם של מגזרי חינוך אחרים במקצוע האזרחות. אך לא יהיה זה פתרון מערכתי אלא נקודתי כל עוד לא ניתן לחייב את בתי הספר של החמ"ד – או לפחות לתמרץ אותם – לבחור ביחידות העמקה ובמטלות ביצוע העוסקות באתגרים הייחודיים של החינוך. אין עזרי למידה והכשרת מורים הולמים, והעיסוק באתגרים איננו בא לידי ביטוי בבחינות מעצבות מקצוע (בחינות מפמ"ר בכיתה ט' ובחינות בגרות בחטיבה העליונה).

האם צריך להתיימש מהאפשרות לשמר בחמ"ד מסורת מול אתגר המודרנה שבהוראת האזרחות? רבים מהמורים בחמ"ד משתדלים לעמוד באתגר זה ויש לברכם על כך. אך מובן כי אין די בכך. הם זקוקים לגיבוי, לתמיכה, לסיוע ולהכוונה מצד ראשי החמ"ד. אך כדי שראשי החמ"ד יוכלו להעניק כל אלו למרות הלחצים הנגדיים בתוך משרד החינוך ומחוגים מסוימים בציבור, במערכת החינוך, באקדמיה ובתקשורת, צריכים הציבור הדתי ומוסדותיו לדרוש שינוי

26 לדיון על מקורות אלו, ראו גייגר, 2016, 289–291. לפי האתר של משרד החינוך, למורי תנ"ך בחמ"ד "ללמוד וללמד" העיסוק במשמעויות פרשת מינוי מלך בימינו היא בגדר העשרה בלבד, ראו:

<http://www.lilmod.cet.ac.il/ShowItem.aspx?ItemID=1d951b3a-99d4-4dc7-acd7-0f09f0e0ba20&lang=HEB>

אסטרטגיה בהתמודדות עם המודרנה הן מצד החמ"ד הן מצד משרד החינוך. נזכיר כאן כי רק לחץ של אנשי חינוך ושל אקדמיה, וכן ארגון של החברה האזרחית (המכון לאסטרטגיה ציונית) הוביל לשינוי כיוון בהוראת האזרחות. ולא למותר לציין שהייתה זו ועדת קרמניצר לבחינת החינוך האזרחי ברוח הביניים שלה שהמליצה שהדוח הסופי "יתיחס בין היתר להיבטים ייחודיים בחינוך הממלכתי דתי ובחינוך במגזר הערבי והדרוזי" (משרד החינוך, 1996, עמ' 35). נראה כי הגיע הזמן לממש המלצה זו.

נספח – סעיפים נבחרים בתכנית הלימודים באזרחות בחינוך העצמאי²⁷

- א. עם ישראל – עם התורה
- נקודות ההתחלה של עם ישראל ושל אומות העולם.
 - חוקתו הנצחית של עם ישראל ואמנת היסוד שלו.
 - צדק חברתי – זכויות האדם.
 - מינויים ציבוריים בהשקפת היהדות.
 - הציפייה התמידית של עם ישראל.
 - עמדת היהדות החרדית ביחסה למדינת ישראל:
- מסמך הסטטוס קוו.
- ב. אופייה של מדינת ישראל
- מגילת העצמאות
 - יחס היהדות למגילה.
- ג. הדמוקרטיה
- יחסם של גדולי ישראל לדמוקרטיה.
- ה. מפלגות ובחירות במדינת ישראל:
- עמדתה של היהדות החרדית על שיטת הבחירות בישראל.
- ו. חוקה וחוקי יסוד
- חשש היהדות החרדית מפני חוקי היסוד.
- ז. אזרחות ישראלית וזכות עליה לישראל:
- חוק השבות
 - הבעייתיות.
 - התיקון.
- יא. הרשות השופטת
- המשפט האידאלי במדינה יהודית.
 - יחס התורה למערכת המשפט החילונית.
- טו. דת ומדינה: [הערה: יש להתייחס לנושאי הפרק המופיעים בפרקים אחרים]
- מעמדה של הדת היהודית במדינת ישראל.
 - הסטטוס קוו.
 - חקיקה דתית ונחיצותה + דיון.

27 מספר הסעיף המקורי נשמר. תתי-הסעיפים לא מוספרו במקור. השמטנו את הקצאת שעות ההוראה לכל סעיף.

- סוגיית מיהו יהודי בחוק השבות.
- התנגדות היהדות החרדית לאקטיביזם השיפוטי.
- מוסדות דת ממלכתיים
 - הרבנות הראשית.
 - בתי הדין הרבניים.
 - הרבנות המקומית.
 - המועצות הדתיות.
- עצמאות החינוך החרדי.
- סוגית חקיקת חוקי יסוד.
 - טז. החיים הרוחניים
- סמכויות הלכתיות בלתי ממלכתיות.
- החינוך במדינה.
- כוללי אברכים.
- החצרות החסידיות.
- ארגונים ומוסדות חרדיים.
- מפעלי תרבות תורנית.
- מפעלים סוציאליים.

ביבליוגרפיה

- אבישי, ל' ורוטנברג, נ' (2012). **אחדות מתוך שונות: ליבה חינוכית משותפת לילדי ישראל**. ירושלים: מכון ון ליר ורכס פרויקטים חינוכיים
- אבנון, ד' (2006). **מבוא: מדוע אין לדמוקרטיה הישראלית שפה אזרחית מפותחת**. בתוך ד' אבנון (עורך), **שפת אזרח בישראל**, ירושלים: מגנס ומרכז גילה, עמ' 1–21
- אבנון, ד' (2013). **מבוא: חינוך אזרחי בישראל**. בתוך ד' אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל**, תל-אביב: עם עובד, עמ' 11–29
- אבנון, ד' (2013). **מחקר ומדיניות בהוראת אזרחות במערכת החינוך העל-יסודית בישראל**. אוהור מתוך אתר האגודה הישראלית למדעי המדינה:
<https://listserver.cc.huji.ac.il/pipermail/politics/2013-July/003822.html>
- אדלר, ש' (2006). **במה אנו חלוקים על ועדת דברת**. בתוך ש' רז (עורך), **קובץ הציננות הדתית: מאה שנות חינוך ציוני דתי**, ירושלים: הסדרות המזרחי – הפועל המזרחי – המרכז העולמי, עמ' 197–212
- אדן, ח' אשכנזי, ו' ואלפרסון, ב'. (2000). **להיות אזרחים בישראל – מדינה יהודית ודמוקרטית**. ירושלים: האגף לתכניות לימודים
- אודם, י' (2016). **סערת ספר האזרחות החדש: "משרד החינוך מטיל חשאי"**. אוהור מתוך [mako](http://www.mako.co.il/news-israel/education-q1_2016/Article-e1fd3ce354f7251004.htm) 26.1
- http://www.mako.co.il/news-israel/education-q1_2016/Article-e1fd3ce354f7251004.htm
- אחיטוב, י' (2000). **על תנאים להפנמת ערכים דמוקרטיים אצל פוסקי הלכה**. בתוך א' שגיא, י' שטרן וד' שוורץ (עורכים), **יהדות פנים וחוץ – דיאלוג בין עולמות**, ירושלים: מאגנס, עמ' 90–110
- איכילוב, א' (2001). **חינוך לאזרחות בעולם משתנה: מגמות בעולם ובישראל**. בתוך י' עירם, ש"ש וא' שכטר (עורכים), **צמתים: ערכים וחינוך בחברה הישראלית**, ירושלים: משרד החינוך, עמ' 380–420
- איכילוב, א' וליבנה, ע' (2002). **החינוך לאזרחות במסלולים העיוני והמקצועי בחטיבה העליונה בישראל: ניתוח תוכניות הלימודים, ספרי הלימוד והמדריכים למורה במקצוע האזרחות**. ישראל: אוניברסיטת תל אביב
- איכילוב, א' ולבנה, ע' (2005). **דגמים של תפקיד אזרח בדמוקרטיה בבית הספר העל-יסודי העיוני והמקצועי בישראל**. **מגמות מג**, עמ' 729–756

- אלפרסון, ב' (2008). חינוך אזרחי יחד. **בחזר מניהל החינוך הדתי, תשס"ח/4**
 משרד החינוך, עמ' 26–28
- אשכנזי, ר', אלפרסון, ב', דובי, ת' ושטרקמן, ד' (2016). **להיות אזרחים בישראל:**
במדינה יהודית ודמוקרטית. ירושלים: משרד החינוך
- ברק, מ' ועופרים, י'. (2009). **חינוך לאזרחות, לדמוקרטיה ולחיים משותפים.**
 [ללא ציון מקום הוצאה]: מכון ון ליר, קרן אברהם ומט"ח
- ברק, מ' (2013). **לקראת שיקום מקצוע האזרחות.** אוהר מתוך מולד 18.9:
<http://www.molad.org/researches/%D7%9C%D7%A7%D7%A8%D7%90%D7%AA-%D7%A9%D7%99%D7%A7%D7%95%D7%9D-%D7%9E%D7%A7%D7%A6%D7%95%D7%A2-%D7%94%D7%90%D7%96%D7%A8%D7%97%D7%95%D7%AA>
- גייגר, י' (2007). **אזרחות מושכלת בחברה ססועה:** על חינוך אזרחי בבית הספר
 הדתי. **אקדמות יח, 42–25**
- גייגר, י' (2008). חינוך אזרחי דתי – מאין ולאן?, **חוזר מינהל החינוך הדתי**
תשס"ח/4 (עמ' 24–26). משרד החינוך
- גייגר, י' (2009). **לימודי אזרחות בישראל:** אינדוקטרינציה חד-כיוונית.
 [ירושלים]: המכון לאסטרטגיה ציונית
- גייגר, י' (2010). **לקראת חינוך אזרחי ציוני-דתי.** מקור ראשון, מוסף 'שבת'
 13, עמ' 15.10
- גייגר, י' (2015א). **דמוקרטים מטעם עצמם.** מקור ראשון, מוסף 'שבת' 23.10,
 עמ' 14–15
- גייגר, י' (2015ב). **הערכה ומחלוקת.** מקור ראשון, מוסף 'שבת' 6.11, עמ' 14
- גייגר, י' (2016). **היציאה מהשטעטל:** רבני הציונות הדתית אל מול אתגר
הריבונות היהודית. אלון שבות: תבונות
- גייגר, י', ברגות, ס' וכהן, ג' (2012). **ניתוח משווה של תכניות לימוד וספרי לימוד**
באזרחות. בתוך ל' אבישי ונ' רוטנברג (עורכים), **אחדות מתוך שונות: ליבה**
חינוכית משותפת לילדי ישראל, ירושלים: מכון ון ליר ורכס פרויקטים
 חינוכיים, עמ' 167–208

גרשוני, ה' (2015). **משרד התעמולה והחינוך: שטיפת המוח של לימודי האזרחות**. אוחר מתוך מידה 10.11 :

<http://mida.org.il/2015/11/10/%D7%9E%D7%A9%D7%A8%D7%93-%D7%94%D7%AA%D7%A2%D7%9E%D7%95%D7%9C%D7%94-%D7%95%D7%94%D7%97%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%9A-%D7%A9%D7%98%D7%99%D7%A4%D7%AA-%D7%94%D7%9E%D7%95%D7%97-%D7%A9%D7%9C-%D7%9C%D7%99%D7%9E/>

דגן, מ' (2006). **החינוך הציוני הדתי במבחן הזמן והתקופה**. תל-אביב: משרד הביטחון ומכללת ליפשיץ

דיסקין, א' (2011). **משטר ופליטיקה בישראל – יסודות האזרחות**. [ללא ציון מקום הוצאה לאור]: מגי

הדני, י' (2011). **האם תם עידן המאבק על האוטונומיה של החינוך הדתי? בתוך ל' רוזנברג-פרידמן, וי' רגנטי (עורכים), זהות(ת) החמ"ד: מאה שנים לחינוך הציוני-דתי**, ירושלים: משרד החינוך ויד בן-צבי, עמ' 266–273

הכהן אוסטרי, מ' (2005 [2008]). **כאזרח רענן - ספר אזרחות לבתי ספר על יסודיים חרדיים**. חיפה: מכון להוצאת ספרי לימוד על טהרת הקדש "אור מאיר" ע"ש הרב מאיר ודיסלבסקי ז"ל

הלינגר, מ' (2013). **חינוך אזרחי דמוקרטי בציונות הדתית בראי אתגרי התקופה**. בתוך ד' אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל**, תל-אביב: עם עובד, עמ' 236–

303

הפיקוח על הוראת היסטוריה ואזרחות בחמ"ד (2011). **"אתחלתא" – עלון למורי האזרחות בחמ"ד 1**. [ירושלים]: משרד החינוך

הרמן, ת', בארי, ג', הלר, א', כהן, ח', לבל, י', מוזס, ח' ונוימן, ק' (2014). **דתיים? לאומיים! : המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה

הרמן, ת', הלר, א', כהן, ח' ובובלי, ד' (2015). **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2015**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה

הרמן, ת' (2015). **הפוסל במומו פסול**. **מקור ראשון**, מוסף 'שבת' 6.11, עמ' 14 וורמן, ה' (2013). **אזרחות בין שורות: מבט ביקורתי על לימודי האזרחות**. ישראל: רסלינג

וינשטוק, מ' (2013). ערכי מערכת החינוך ומקומו של החינוך הערכי בה. בתוך ע' ברנדס, ור' יששכר (עורכות), **חינוך לערכים בעולם משתנה – אסופת ניירות דעה שהזמינה הוועדה לנושא מחקר מתווה דרך: הצעה לארגון לימודים מחודש**, ירושלים: היוזמה למחקר יישומי ב, עמ' 65–69
 ולמר, ת' (2011). **סערת לימודי האזרחות: רק דתיים ידריכו דתיים**. אוחרז מתוך
 :20.9 ynet

<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4124896,00.html>

זהר, ע' (2013). חינוך לחשיבה בלימודי האזרחות. בתוך ד' אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל**, תל אביב: עם עובד, עמ' 45–61

טאוב, ד' (2007). **בין ממלכתיות לייחודיות: עימותים ושרשיהם החינוך הדתי לאומי [=דור לדור כ"ט]**. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב

טסלר, ר' (2005). חינוך אזרחי בחברה לא אזרחית: מגמה ממלכתית או משחק סקטוריאלי. **פוליטיקה** 14, עמ' 25–50

כהן, אביב (2013). מה בין לימודי האזרחות ובין חינוך אזרחי? מבט מתוך מערכת החינוך הפורמלית. בתוך ד' אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל**, תל אביב: עם עובד, עמ' 62–84

כהן, אשר (תש"ע). הכיפה והכומתה – דימוי ומציאות: השיח הציבורי על הציונות הדתית והשירות הצבאי. בתוך מ' רחימי (עורך), **הכיפה והכומתה**, אלקנה-רחובות: מכללת אורות, עמ' 95–114

כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל (2005). **התוכנית הלאומית לחינוך** [=דוח ועדת דברת]. [ללא ציון מקום הוצאה לאור]: משרד החינוך

מאוטנר, מ' (2008). **משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרית ואחת**. תל אביב: עם עובד, המכללה האקדמית ספיק והוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב

מיכאלי, נ' (2013). פדגוגיה ופוליטיקה בחינוך לאזרחות דמוקרטית. בתוך צ' ליבמן (עורך), **ללמוד, להבין, לדעת – מסע בנתיבי ההוראה**

הקונסטרוקטיביסטית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומופ"ת, עמ' 409–466

מלאך, א' (2016). **מי כאן האנטי דמוקרט?** אוחרז מתוך הארץ 3.3:

<http://www.haaretz.co.il/misc/writers/1.2871719>

- מלמד-כהן, ר' (1999). אחריות וייחודיות: תכנית הלימודים לחינוך הדתי. בתוך י' הקלמן (עורך), **לזבולון: עיון ומעש – אסופת מאמרים לזכרו של זבולון המר**, ירושלים: משרד החינוך, עמ' 321–335
- מצר, ד"ר (2009). **החינוך לאזרחות בתכנית הלימודים בחמש מדינות נבחרות - סקירת ספרות**. [ללא ציון מקום הוצאה]: משרד החינוך
- משרד החינוך (ללא ציון שנה). **תכנית הלימודים באזרחות**. אוהזר מתוך משרד החינוך: הפיקוח על המקצועות העצמאיים:
- http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/MikzootAzmaeem/Ezrachut/Tohnit/
- משרד החינוך (1967). **הצעת תוכנית להוראת אזרחות לבית-הספר הממלכתי ולבית-הספר הממלכתי דתי – לכתה ז'**, מהדורת ניסוי. ירושלים: משרד החינוך
- משרד החינוך (1976). **תכנית לימודים באזרחות לחטיבה העליונה בבית-הספר הממלכתי והממלכתי-דתי – הצעה**. ירושלים: משרד החינוך
- משרד החינוך (1990). **אזרחות: תכנית לימודים למסלולים מסמ"ר ומסמ"ם בנתיב הטכנולוגי בבתי הספר הכלליים והדתיים**. ירושלים: משרד החינוך
- משרד החינוך (1990). **תכנית לימודים באזרחות לחטיבת הביניים בבית הספר הממלכתי והממלכתי-דתי, ז'–ט'**. ירושלים: משרד החינוך
- משרד החינוך (1993). **תכנית לימודים באזרחות לחטיבת הביניים בבתי הספר הערביים**. ירושלים: משרד החינוך
- משרד החינוך (1994 [2002]). **אזרחות – תכנית לימודים בחטיבה העליונה לבתי ספר יהודיים (כלליים ודתיים) ערביים ודרוזיים, ירושלים**. ירושלים: משרד החינוך
- משרד החינוך (1996). **להיות אזרחים בישראל: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל – דוח ביניים [דוח ועדת קרמניצר]**. ירושלים: משרד החינוך
- משרד החינוך (2003). **מולדת, חברה ואזרחות לבית הספר היסודי (ב-ד)**, ירושלים. ירושלים: משרד החינוך
- משרד החינוך (2008). **מטלת הביצוע כמטלת הערכה באזרחות**. ירושלים: משרד החינוך
- משרד החינוך (2010). **חוזר מפמ"ר תשע"א 2**. משרד החינוך

משרד החינוך (2011). **אזרחות – תכנית הלימודים בחטיבה העליונה לבתי ספר יהודיים (כלליים ודתיים) ערבים ודרוזים - מהדורה מתוקנת**. ירושלים: משרד החינוך

סופר, א' וביסטרוב, י' (2010). **ישראל דמוגרפיה 2010–2030: בדרך למדינה דתית**. חיפה: אוניברסיטת חיפה

סמוחה, ס' (2015). **לא שברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2013**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה

ספראי, ז' (1999). **דת, הלכה, מסורת ומדרנה**. בתוך נ' אילן וי' אחיטוב (עורכים), **עין טובה: דרשיח ופולמוס בתרבות ישראל: ספר יובל למלאת עי"ן שנים לטובה אילן, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ונאמני תורה ועבודה**, עמ' 582–602

סקופ, י' (2016). **ספר האזרחות החדש נחשף: יותר דתי ופחות סובלני לערבים**. אוחזר מתוך הארץ 5.9:

<http://www.haaretz.co.il/news/education/1.2939066>

סרגוסי, ש' (2013). **בין כוחות משיכה מנוגדים: החינוך הממלכתי-דתי בין הלכה לדמוקרטיה**. בתוך ד' אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל, תל-אביב: עם עובד**, עמ' 202–235

פינסון, ה' (2006). **בין מדינה יהודית לדמוקרטיה: סתירות ומתחים בתכנית הלימודים באזרחות**. בתוך ד' אבנון (עורך), **שפת אזרח, ירושלים: מאגנס ומרכז גילה**, עמ' 181–200

קיזל, א' (2013). **מינוחים, מיעוטים ושסעים: לקראת חשיבה חדשה על תוכנית הלימודים באזרחות**. אוחזר מתוך הבלוג של ד"ר אריה קיזל 28.9:

http://www.akizel.net/2013/09/blog-post_28.html

קניאל, ש' (1985). **סקר הוראת מקצוע האזרחות בכיתות ז-ח**. ירושלים: [ללא מקום הוצאה לאור].

קראוס, א', מור, מ' ונגר, ט' (2014). **מובילים ערכים**. [ללא מקום הוצאה לאור]: משרד החינוך

קשתי, א' (2016). **כבר לא ממלכתיים: חילונים מבקשים זרם חינוך עצמאי**. אוחזר מתוך הארץ 3.1:

<http://www.haaretz.co.il/news/education/1.2812844>

רגב, ח', מאיר, ש', ושמש, ה' (1987). דת, חברה ומדינה - מהדורת עיצוב. ירושלים: משרד החינוך

רוזנברג [הרב שג"ר], ש' (2013). **לוחות ושברי לוחות: הגות יהודית נוכח הפוסטמודרניזם**. תל-אביב: משכל

שורק, י' (2004). רגע של צמרמורת: הציונות הדתית לנוכח רצח רביץ. בתוך א' כהן וי' הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות**, ירושלים: מוסד ביאליק, קק"ל, המועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 475–532

שחר, ד' (2013). **מדינה יהודית ודמוקרטיה – ספר לימוד באזרחות לחטיבה העליונה**. [ללא מקום הוצאה לאור]: כנרת

שפירא-רוזנברג, א' (2011). ללמוד אזרחות בחינוך הדתי. בתוך ל' רוזנברג-פרידמן, וי' רקנטי (עורכים), **זהו(ת) החמ"ד: מאה שנים לחינוך הציוני-דתי**, ירושלים: משרד החינוך ויד בן-צבי, עמ' 357–359

שרמר, ע' (1999). **החינוך בין רדיקליות לסובלנות**. ירושלים: מאגנס

תמיר, י' (2013). מורים בחזית: הוראת האזרחות בחברה מפוצלת. בתוך ד' אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל** (עמ' 288–303). תל אביב: עם עובד

Berger, P. L. (1992). *A far glory – the quest for faith in an age of credulity*.

New York: Anchor Books

Heater, D. B. (2004). *A brief history of citizenship*. New York: New York

University Press

Ichilov, O. (2003). Teaching civics in a divided society: the case of Israel.

International Studies in Sochology of Education 13, 219-241

Ichilov, O. (2004). *Political learning and citizenship education under*

conflict: the political socialization of Israeli and Palestinian youngsters. London: Routledge

Ichilov, O. (2005). Pride in one's country and citizenship orientations in a

divided society: the case of Israeli Palestinian Arab and orthodox and non-orthodox Jewish Israeli youth. *Comparative Education Review* 49, 44-61

- Liebman, C., & Don-Yehiya, E. (1983). *Civil Religion in Israel – Traditional Judaism and Political Culture in Jewish State*. Berkeley: University of California Press
- Marshall, T. H. (1977). *Class, citizenship and social development*. Chicago: The University of Chicago Press
- Marshall, T. H. (1981). *The right to welfare and other essays*. London: Heinemann Educational Books
- Polisar, D. (2001). On the Quiet Revolution In Citizenship Education. *Azure 11*, 66-104